

نماد ماهی در قرآن، انجیل و تورات

فاطمه آناهید^۱

چکیده

نمادها از آغاز تمدن بشری نقش مهمی در انتقال مفاهیم و ارزش‌ها داشته‌اند. هر فرهنگ و تمدنی، نمادهای خاص خود را به کار گرفته است تا به واسطه آن‌ها پیام‌ها و معانی عمیقی را به نسل‌های بعد منتقل کند. یکی از این نمادها که در بسیاری از فرهنگ‌ها و ادیان مختلف به چشم می‌خورد، نماد ماهی است. در اسطوره‌های باستانی، مانند اسطوره‌های هند، مصر و یونان، نماد ماهی معانی گسترده‌ای مانند برکت و فراوانی و باروری و حفاظت الهی داشته است. در ادیان ابراهیمی نماد ماهی در داستان برجسته‌ای مانند یونس در شکم ماهی دیده می‌شود و این اندیشه را برمی‌انگیزاند که این نماد باستانی، چه معنایی در قرآن، انجیل و تورات دارد و چه تفاوت‌ها و اشتراکاتی در تعبیر این نماد، در ادیان الهی مختلف وجود دارد. پژوهش حاضر به روش کتابخانه‌ای، ابتدا داستان‌ها و آیاتی از کتاب مقدس و قرآن را که به نماد ماهی اشاره کرده است، استخراج کرده و با مطالعه تفسیر آیات، به تحلیل و رمزگشایی از این نماد مهم در کتاب مقدس و قرآن پرداخته است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که ماهی به معنای «آزمون و محنت الهی» و در سطحی عمیق‌تر به نشانه «مرگ و رستاخیز» در قرآن و کتاب مقدس به کار رفته است و آیات و داستان‌های قرآن، عمیق‌ترین تفسیر و تحلیل از این نماد کهن را دارا می‌باشند.

کلیدواژه‌ها: نماد ماهی، نماد، اساطیر کهن، قرآن، کتاب مقدس

^۱ طلبه سطح ۲ مدرسه علمیه کریمه اهل بیت

مقدمه

از دیرباز، انسان‌ها برای بیان مفاهیم پیچیده و انتقال ارزش‌های فرهنگی و دینی خود، از نمادها استفاده کرده‌اند. نمادها به عنوان ابزارهای قدرتمندی عمل می‌کنند که می‌توانند معانی عمیق و گسترده‌ای را به شکلی ساده و قابل فهم منتقل کنند.

اهمیت پرداختن به یک نماد در مطالعات دینی و فرهنگی از چندین جهت قابل توجه است. نمادها به ما این امکان را می‌دهند که به درک عمیق‌تری از باورها، ارزش‌ها و تجربیات انسانی برسیم. هر نمادی می‌تواند ابعادی از جهان‌بینی و فرهنگ یک جامعه را به نمایش بگذارد و به عنوان پل ارتباطی بین نسل‌ها و فرهنگ‌های مختلف عمل کند. نمادها با انتقال پیام‌های پیچیده از طریق تصاویر ساده و قابل فهم، ابزارهایی موثر برای آموزش، ارتباط و حفظ هویت فرهنگی هستند.

در میان نمادهای شناخته شده، ماهی جایگاه ویژه‌ای دارد. ماهی به عنوان یکی از نخستین موجودات زنده که انسان‌ها با آن آشنا شدند، در بسیاری از فرهنگ‌ها به نمادهای مختلفی تعبیر شده است. این موجود آبی، با زندگی در محیطی که برای بسیاری ناشناخته و اسرارآمیز بوده، توانسته است تصورات و تخیلات فراوانی را در ذهن انسان‌ها برانگیزد. به همین دلیل، ماهی در بسیاری از اسطوره‌ها، داستان‌ها و متون مقدس نقش برجسته‌ای ایفا کرده است.

در فرهنگ‌های مختلف، داستان‌ها و افسانه‌های متعددی درباره ماهی وجود دارد که هر یک به نوعی تلاش می‌کنند تا اهمیت و جایگاه این موجود را در ذهن انسان‌ها تثبیت کنند. در تمدن‌های باستانی از سومر و بابل گرفته تا مصر و هند، نماد ماهی به شکل‌های گوناگونی مورد استفاده قرار گرفته است. در فرهنگ ایران نیز، نماد ماهی نقش مهمی ایفا کرده است. از دوره‌های باستان تا امروز، ماهی در هنر، ادبیات و فرهنگ عامه ایرانی جایگاه ویژه‌ای داشته است. این نماد همچنین در اشعار و داستان‌های ادبیات فارسی به عنوان نمایانگر مفاهیمی چون جستجو، تلاش و نجات از سختی‌ها بکار می‌رود.

اما اهمیت نماد ماهی فقط به اسطوره‌ها و فرهنگ ایران محدود نمی‌شود. در متون مقدس ادیان ابراهیمی نیز این نماد به کرات ذکر شده است. در تورات، انجیل و قرآن، ماهی به عنوان یک عنصر نمادین حضور دارد و داستان‌های متعددی حول محور این موجود نگارش شده است. هدف این مقاله، بررسی دقیق نماد ماهی در سه کتاب تورات، انجیل و قرآن است. ابتدا به تاریخچه و قدمت نماد ماهی در اسطوره‌ها پرداخته شده و سپس به بررسی و تحلیل این نماد در سه

کتاب مقدس خواهیم پرداخت. با توجه به قدمت و ارزش تفسیری این کتاب‌ها، یافتن معانی تازه برای این نماد باستانی دور از ذهن نیست و پیش‌بینی می‌شود که شباهت‌ها و اختلافاتی نیز دیده شود. این بررسی نه تنها به درک بهتری از معنای نماد ماهی در این متون کمک می‌کند، بلکه ارتباطات و اشتراکات فرهنگی و مذهبی بین این ادیان را نیز آشکار می‌سازد. امید است که این مطالعه بتواند دیدگاه‌های جدیدی را درباره این نماد کهن و پررمز و راز ارائه دهد و به تعمیق فهم ما از متون مقدس و فرهنگ‌های مرتبط با آن‌ها کمک کند. در این پژوهش قصد داریم به دو سؤال اصلی پاسخ دهیم:

۱. نماد ماهی در چه آیاتی از قرآن، انجیل و تورات دیده می‌شود؟

۲. در نمادشناسی ماهی در قرآن، انجیل و تورات چه معانی تازه‌ای دریافت می‌شود؟

در پیشینه این پژوهش می‌توان به مقاله **تطبیق مفهومی نماد ماهی در اساطیر، قرآن و مثنوی معنوی و کاربرد آن در آثار هنری** به قلم مژگان نکویی و مقاله تحلیلی **تولد دوباره در قصه‌های «اصحاب کهف»، «یونس» و «دیدار خضر و موسی» در کشف الاسرار**، با تکیه بر مکتب ادبی سمبولیسم به قلم صابر امامی اشاره کرد که به دلیل توجه به عنصر نمادین ماهی و اشاره به داستان یونس در شکم ماهی، اشتراکاتی با این پژوهش دارند اما به دلیل تمرکز بر حوزه ادبیات و نقد ادبی، با پژوهش حاضر متفاوت هستند. در پایان باید اشاره کنم که این پژوهش به روش کتابخانه‌ای، توصیفی – تحلیلی انجام شده است. به این معنی که با مطالعه کتاب‌ها و مقالات و بررسی آیات مرتبط در قرآن و کتاب مقدس، شواهد و اسناد گردآوری شده و با چینش و آرایه منطقی آنها، تحلیل و نتیجه‌گیری صورت گرفته است.

نماد

نماد یا سمبل، چیزی است که به جای چیز دیگر به کار می‌رود و نشانه آن است یا بر آن دلالت دارد. علامه دهخدا در توضیح واژه نماد، کلمات تمثیل، رمز، سمبل را نوشته است و معنای آن نمایان کننده و ظاهر کننده است.^۱

^۱ دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ج ۱۴، ص ۲۲۷۳۱.

آنچه ما نماد یا سمبل می‌نامیم، عبارت است از یک اصطلاح، یک نام یا حتی تصویری که ممکن است نماینده چیز مأنوسی در زندگی روزانه باشد و با این حال علاوه بر معنی آشکار و معمول خود، معانی تلویحی بخصوصی نیز داشته باشد. سمبل، معرف چیزی مبهم، ناشناخته یا پنهان از ماست.^۱

نماد ماهی

نماد ماهی در اسطوره‌ها و فرهنگ‌های مختلف جهان به عنوان نمادی پر قدرت و چندلایه ظاهر می‌شود. ماهی به یقین نماد عنصر آب است، یعنی نماد جایی که در آن می‌زید.^۲ ماهی، نماد آب‌ها و در ارتباط با تولد یا تجدید دورهی است. پیدایش بر روی آب‌ها ایجاد می‌شود. ماهی هم منجی است و هم وسیله کشف و شهود.^۳ از سوی دیگر ماهی به دلیل شیوه عجیبش در تولیدمثل و تعداد بی‌شمار تخمی که می‌ریزد، نماد زندگی و باروری است. نمادی که به حق می‌تواند به زمینه روحی و باطنی منتقل شود. در نقاشی‌های خاور دور، ماهی‌ها جفت‌جفت تصویر می‌شوند و نماد وصلت هستند.^۴ ماهی به عنوان یک نماد دینی باستانی، در بسیاری از نگاره‌ها و تصاویر به جامانده بر روی ظروف دیده می‌شود. در ادامه به اختصار به بررسی نماد ماهی در اسطوره‌های کهن می‌پردازیم.

نماد ماهی در اساطیر کهن

در اساطیر بین‌النهرین، «انکی» به عنوان خدای آب‌های شیرین و حکمت، اغلب با ماهی‌ها و آب‌های جاری مرتبط است. وی منشا کلیه دانش‌های جادویی مقدس بود و انسان‌ها را در عرصه هنر و پیشه راهنمایی می‌کرد. در آثار به جا مانده از این تمدن، تصویری از این خدا دیده می‌شود که از شانه‌هایش آب و ماهی می‌ریزد. «داگان»، خدای غلات و فراوانی، نیز به شکل نیمه‌ماهی و نیمه‌انسان به تصویر کشیده شده است.^۵ در این تمدن، ماهی نماد باروری، فراوانی و حکمت است.

^۱ یونگ، انسان و سمبول‌هایش، ص ۲۳.

^۲ گربران؛ شوالیه، فرهنگ نمادها، ج ۵، ص ۱۳۹.

^۳ همان ص ۱۴۰.

^۴ همان ص ۱۴۱.

^۵ مک کال، اسطوره‌های بین‌النهرینی، ص ۳۷.

در اساطیر **مصری**، «اوسیریس»، خدای حیات پس از مرگ و رستاخیز، توسط برادرش «ست» کشته و بدن او تکه‌تکه می‌شود و به رود نیل انداخته می‌شود.^۱ در روایتی، بعضی از قطعات بدن اوسیریس توسط ماهی‌ها بلعیده می‌شود و از آن پس، مقدس شمرده می‌شوند. می‌توان گفت در مصر، ماهی نماد نشان از نیرویی است که تغییر و تحول ایجاد می‌کند.

در اساطیر **یونان**، «آفرودیت»، الهه عشق و پسرش «اروس»، خدای عشق به شکل ماهی تبدیل می‌شوند تا از غول تایفون فرار کنند. در این داستان ماهی نماد عشق، حفاظت و تغییر شکل است.

در فرهنگ نگاره‌ای نمادها، از دلفین با عنوان ماهی یونس یاد شده است. آدر اساطیر یونان، دلفین با آئین پرستش «آپولون» پیوند دارد و نام شهر آئینی دلف از این واژه گرفته شده است. در سرودهای هومر آمده است که آپولون برای رسیدن به ساحل رود کریسا به صورت دلفینی درآمد و سپس به سوی دلفی به راه افتاد.^۲

دلفین، آنتیون پسر پریفاس از شاهان قدیم سرزمین آتیک را که برای آپولون احترام خاصی قائل بود، از غرقاب یا طوفانی سهمگین نجات دادند و نیز معروف است که آنان ارواح یا جانهای برگزیدگان و نیکبختان جاوید را از آب می‌گذرانند.^۳ در نقاشی‌های یونانی مردان اغلب سوار بر دلفین تصویر می‌شدند. این حیوان مقدس در مراسم خاکسپاری به عنوان هادی ارواح به شمار می‌آید.^۴

در چین ماهی رمز بخت و اقبال است و نشانه شادی و نویدبخش دوران خجستگی و فرخندگی است و به خواب دیدنش شگون نیک دارد.^۵ در یک اسطوره چینی، ماهی کپور از آبشاری معروف در رودخانه زرد عبور می‌کند و به اژدها تبدیل می‌شود و به آسمان می‌رود.^۶ در این داستان ماهی نمادی از پشتکار و تحول است.

^۱ ایونس، اساطیر مصر، ص ۸۳.

^۲ هال، فرهنگ نگاره‌ای نمادها در هنر شرق و غرب، ص ۵۰.

^۳ گربران؛ شوالیه، فرهنگ نمادها، ج ۳، ص ۲۳۶.

^۴ ستاری، پژوهشی در قصه یونس و ماهی، ص ۷۵.

^۵ گربران؛ شوالیه، فرهنگ نمادها، ج ۳، ص ۲۳۶.

^۶ ستاری، پژوهشی در قصه یونس و ماهی، ص ۷۳.

^۷ کریستی، اساطیر چین، ص ۹۸.

و من از ستمکارانم.^۱ و چون به کرده خویش اقرار کرد، راحت یافت. آبا کنار هم قرار دادن تصویر آب‌های تاریک دریا، شکل زهدان مانند شکم ماهی، مفهوم تولد دوباره در ذهن شکل می‌گیرد.^۲ یونس از دریای پر بیم و امید، چون تنها گوش به فرمان خدا دارد، در شکم ماهی مانند قایقی ایمن گذر می‌کند و پس از چند شبانه‌روز دریاپیمایی، ماهی او را بر ساحل می‌افکند و یونس گرچه در شکم ماهی ضعیف و ناتوان شده، اما از خطر مرگ رسته و جان به سلامت برده است. گویی در شکم ماهی، با مرگ از حیات نفسانی، در حیات روحانی ولادت می‌یابد. شکم ماهی محنتگاهی است که یونس در آن به خود می‌آید و طلب مغفرت می‌کند و در نتیجه رها می‌شود و به امر خداوند برای آموختن شریعت به سوی قومی که نابودیشان را می‌خواست ولی حالا ایمان آورده‌اند و بخشیده شده‌اند، بار سفر می‌بندد.

ماهی، نماد آزمون و محنت الهی

در داستان یونس که شرح کامل آن در قرآن و تورات آمده و در انجیل نیز به آن اشاره شده، ماهی نماد آزمون، محنت و امتحان الهی است و شکم ماهی محل آزمون سخت و محنتگاه الهی است. ناگفته پیداست که یونس پیش از حبس در شکم ماهی با یونس پس از آن یکی نیست. یونس در بخش نخست حیاتش گویی خداوند را مطیع خود می‌خواهد و خواست خود را که عذاب قومش است، بر مصلحت‌بینی خداوند برتر می‌داند و میل به این دارد که قدرت خداوند در انجام اهداف و منویات نفسانی او به کار گرفته شود. ولی در بخش دوم عمر خود، پس از زندانی شدن در شکم ماهی و تحمل محنت، در برابر مشیت الهی و قدرت خداوند تسلیم می‌شود. عرفای اسلام در تفسیر نمادین قصه یونس، محنت او را امتحان دوست می‌دانند. در کشف‌الاسرار که از بزرگترین و کهن‌ترین تفسیر عرفانی فارسی است، آمده است:

پیر طریقت گفته: الهی درد مرا صوابست. با دردمندی به درد خرسند، کسی را چه حسابست. آن عزیز راه و برگزیده پادشاه یونس پیغامبر که قصه وی می‌رود، روزگار و حال او همین صفت داشت. مردی بود در بوته بلا پالوده، زیر آسیای محنت فرسوده و هرچند که در مجمره بلا جگر او بیش

^۱ انبیا: ۸۷

^۲ نیشابوری، قصص الانبیاء، ص ۲۴۸.

^۳ امامی، تولد دوباره در قصه‌های اصحاب کهف، یونس و دیدار خضر و موسی در کشف‌الاسرار، با تکیه بر مکتب ادبی سمبولیسم، ص ۱۵.

کباب کردند، او بر بلای خود عاشق تر بود که روی حقیقت را نشان دادند، در کوی بلا نشان دادند، در حجره محنت. چرا که محبت الهی غذای اسرار اهل بلاست. ذات پاک منزّه مشهود دل‌های اهل بلاست.^۱ اولیای حق، محنت و جفایی را که بر آنها می‌رود، حکم و مشیت حق می‌دانند و تحمل می‌کنند. چرا که معتقدند:

هر که در این بزم مقرب تر است جام بلا بیشترش می‌دهند^۲
این نکته را نباید فراموش کرد که در روایات اسلامی، این محنت، امتحان دوست است و نشانه محبت است و این مهم‌ترین تفاوت میان محنت یونس در داستان قرآنی و مجازاتش بنا به کتاب تورات است.

در داستان اهل سبت نیز خداوند قوم بنی‌اسرائیل را به وسیله ماهی می‌آزماید و این اندیشه را که از معانی مهم نماد ماهی، آزمون الهی است، تأیید می‌کند.

ماهی، نماد مرگ و رستاخیز

در انجیل، عیسی پس از رستاخیز، ماهی می‌خورد و معنای مرگ و زندگی برای نماد ماهی به وجود می‌آورد. همانطور که گفتیم، این نماد در غسل تعمید مسیحی، تا به امروز باقی مانده است. غسل تعمید از نظر واژه شناسی، به معنای تطهیر نیست، بلکه به معنای در آب فروبردن و در نتیجه به معنای رمزی مرگ انسان کهن و تجدید حیات یا از سرگیری زندگانی تازه و نو است.^۳ در قرآن، در داستان خضر و موسی، دگرگونی برای ماهی رخ می‌دهد. زنده می‌شود و به دریا بازمی‌گردد و خضر در این جایگاه حاضر می‌شود که صاحب دانش و حکمت الهی است. ماهی در این داستان، نماد ولادت و تولد دوباره در جهان معنوی است.

در داستان یونس در شکم ماهی که هم در تورات و هم در قرآن شرح داده شده است، یونس به واسطه ماهی از مرگ نجات پیدا می‌کند و دوباره به ساحل زندگی می‌رسد.

^۱ المیبدی، کشف الاسرار و وعده الابرا، ج ۶، ص ۳۰۹.

^۲ ملا احمد نراقی، معراج السعاده، باب چهارم.

^۳ ستاری، پژوهشی در قصه یونس و ماهی، ص ۱۸.

یونس در مسیر تعالی، از مرحله‌ای می‌میرد و در مرحله‌ای عالی‌تر و کامل‌تر متولد می‌شود. نتیجه این تولد، نزدیک شدن به روشنای ذات حیات است که درمی‌یابد باید به سوی قوم خود بازگردد.^۱ بیرون آمدن یونس از کام ماهی، اشاره به رستاخیز معنوی و روحانی دارد و شکم ماهی، خلوتگاه امن و رازآموزی است که این استحاله در آن رخ می‌دهد. البته در روایت تورات چنین مقام و مرتبتی برای ماهی نیست و شکم آن بیشتر به مثابه زندان تنگ و تاریک یونس است که زندگی دوباره را به یونس عطا می‌کند اما در قرآن، شکم ماهی نمادی از استحاله‌پذیری یعنی مرگ رمزی از دنیای جسمانی و ولادت دوباره در حیات روحانی است. این تفسیر نمادین از قرآن، به اعتبار آیاتی که در داستان خضر و موسی دیدیم، تأیید می‌شود.

نتیجه

ماهی به عنوان یک نماد، از دیرباز در آیین‌ها و نگاره‌های کهن نقش بسته است. در تمدن‌های باستانی مانند تمدن بین‌النهرین و ایران، ماهی نماد باروری، فراوانی و برکت بوده است. در هند ماهی نشانه حفاظت الهی و حکمت است. در فرهنگ باستانی چینی، معنای بخت و اقبال را به همراه دارد. در داستان‌های یونانی نقش راهنمای ارواح را به عهده دارد. در تمدن مصر، ماهی به عنوان یک نماد دینی ظاهر می‌شود و نشان از تغییر و تحول دارد. تداوم معنایی در نمادشناسی ماهی در ادیان ابراهیمی به چشم می‌خورد. در روایات انجیل، ماهی همچنان نشان از برکت و فراوانی دارد. این نماد در دو داستان برجسته موسی و خضر و یونس در شکم ماهی معنای عمیقی می‌یابد. «آزمون و محنت الهی» که بنا به نظر عرفای اسلامی، موهبتی از جانب خداوند و بستری برای جلای روح است، معنای نخستین است که از نماد ماهی در داستان یونس پیامبر به دست می‌آید. باید خاطر نشان کرد که این معنا حاصل تفکر اسلامی است و آیات تورات سطح پایین‌تری از این معنا را در خود دارند. ماهی به نشانه «مرگ و رستاخیز» معنای دیگری است که در تفکر مسیحی آغاز شده است چرا که عیسی پس از زنده شدن دوباره ماهی می‌خورد. این نماد در آیات قرآن، از مرگ و زندگی دوباره، به مرگ حیات نفسانی و رستاخیز و تولد در حیات معنوی تعبیر می‌شود و شکم ماهی خلوتگاه امن این استحاله و تغییر بزرگ روحانی است.

^۱ امامی، تولد دوباره در قصه‌های اصحاب کهف، یونس و دیدار خضر و موسی در کشف الاسرار، با تکیه بر مکتب ادبی سمبولیسم، ص ۱۵.

منابع

فهرست کتاب‌ها

- قرآن مجید (ترجمه فولادوند)
- کتاب مقدس (عهد قدیم و عهد جدید)
- المیبدی، ابوالفضل رشیدالدین، **کشف الاسرار وعده الابرار** (جلد ۶)، به اهتمام: علی اصغر حکمت، تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ هفتم، ۱۳۸۲ ه.ش.
- ایونس، ورونیکا، **اساطیر هند**، ترجمه: باجلان فرخی، تهران: انتشارات اساطیر ۱۳۸۱ ه.ش.
- _____، **اساطیر مصر**، ترجمه: باجلان فرخی، تهران: انتشارات اساطیر ۱۳۸۵ ه.ش.
- جادالمولی، محمد احمد، **قصه‌های قرآن**، ترجمه: مصطفی زمانی، قم: انتشارات فاطمه الزهرا، چاپ دوم، ۱۳۷۴ ه.ش.
- دهخدا، علی اکبر، **لغت‌نامه دهخدا**، تهران: دانشگاه تهران، چاپ دوم، ۱۳۷۷ ه.ش.
- ستاری، جلال، **پژوهشی در قصه یونس و ماهی**، تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۷ ه.ش.
- طبری، محمد بن جریر، **ترجمه تفسیر طبری** (جلد ۳ و ۶)، به اهتمام: حبیب یغمایی، تهران: انتشارات توس، چاپ دوم، ۱۳۵۶ ه.ش.
- کریستی، آنتونی، **اساطیر چین**، ترجمه: باجلان فرخی، تهران: انتشارات اساطیر، ۱۳۸۴ ه.ش.
- گربران، آلن؛ شوالیه، ژان؛ **فرهنگ نمادها** (جلد ۳ و ۵)، ترجمه و تحقیق: سودابه فضایی. تهران: انتشارات جیحون، ۱۳۸۷ ه.ش.
- یاحقی، محمد جعفر، **فرهنگ اساطیر**، تهران: انتشارات سروش، ۱۳۷۵ ه.ش.
- یونگ، کارل گوستاو، **انسان و سمبول‌هایش**، ترجمه: ابوطالب صارمی، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۵۲ ه.ش.
- مک کال، هنریتا، **اسطوره‌های بین‌النهرینی**، ترجمه: عباس مخبر. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۳ ه.ش.

- نیشابوری، ابواسحاق، **قصص الانبیاء**، به اهتمام: حبیب یغمایی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ سوم، ۱۳۸۲ ه.ش.
- هال، جیمز، **فرهنگ نگاره‌ای نمادها در هنر شرق و غرب**، ترجمه: رقیه بهزادی، تهران: انتشارات فرهنگ معاصر، چاپ سوم، ۱۳۸۷ ه.ش.
- هینلز، جان، **اساطیر ایران**، ترجمه: باجلان فرخی، تهران: انتشارات اساطیر. ۱۳۸۵ ه.ش.

فهرست مقالات

- امامی، صابر، «تولد دوباره در قصه‌های اصحاب کهف، یونس و دیدار خضر و موسی در کشف الاسرار، با تکیه بر مکتب ادبی سمبولیسم» پژوهشنامه نقد ادبی و بلاغت، شماره ۱، ۱۴۰۱ ه.ش.
- نیکوئی، مژگان، «تطبیق مفهومی نماد ماهی در اساطیر، قرآن و مثنوی معنوی و کاربرد آن در آثار هنری» نشریه علمی پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره ۳۶، ۱۳۹۸ ه.ش.